

אתר דעת - מכללת הרצוג

סדר תנא דבי אליהו רבא וזוטא

(זמנו ומחברו)

מאת

יהושע בראנד

פרק א'

דעות שונות נאמרו בנוגע לספר זה – זמנו, מחברו ומקומו, אספן באחרונה פרופ' מרדכי מרגליות ז"ל ופרסמן במאמר מסכם.¹ הויכוחים סובבים בעיקר על ציר בקורת המקורות שבספר זה תוך התאמתם למובאות מן התלמוד. לאיש שלום, שההדיר ספר זה במהדורה מדעית, מראים השנייים שכן המקורות שבספר זה ובין המקבילות שלהם בתלמוד "שלא הועתקו זו מזו. ברייתות שבנמרא לא נקבצו מסדר אליהו, (המקורות) בסדר אליהו לא הועתקו מהנמרא".² ואילו למרגליות שנייים אלה הם בבחינת שנייני נוסחאות של מקור ספרותי אחד בכתבי ידות ודפוסים שונים.³

גם הגישה ההיסטורית שימשה מפתח לפתרון בעיות אלה. רמזים גלויים על דבר רדיפות ועינויים גדולים שבספר זה העלו השערות שונות בנוגע לזמנם ולמסגרתם ההסטורית של אירועים אלה.

בספר זה נזכרו אמנם תאריכים ברורים המראים על המאה העשירית למנין המקובל כתאריך חיבורו, אעפ"כ הם נדחו ע"י רוב רובם של החוקרים ונתפרשו כתוספת מוזן מאוחר, שנוספו ע"י מעתיקים.⁴ לדעת מאן לא יתכן שספר זה נכתב במאה העשירית למנין המקובל, שכן לא נזכר בו אפילו ברמז האיטלאם ששלם בכיפה בתקופה זו בכל המורח הקרוב,⁵ ולדעת אפשטיין מלמד המונח גי' הנזכר בספר זה על סביבה נוצרית ולא מוסלמית.⁶ ומאידך

1 ספר אסף, ירושלים, תשי"ג, מעמ' 376 ואילך; והשוה המבוא של איש שלום מאמר ט"ו.

2 שם, עמ' 373.

3 שם, עמ' 48.

4 שם, עמ' 376.

5 שם, עמ' 376.

מראים הדברים הטובים שנאמרו בספר זה על ישמעאל ובניו על סביבה לא נוצרית. מרגליות ניסה לפתור בעיה זו בעזרת בדיקת שמות החכמים שנוכרו בחיבור זה, שהם שמות תנאים ולא אמוראים, פרט זה מראה לדעתו על ספר זה שהיה לפני תקופת האמוראים.⁹ על פרט זה והיוצא ממנו עמד כבר איש שלום בזמנו¹⁰ והוא קובע זמן חיבורו "אחר חיבור המשנה, שהרי הוא מביא את המשנה, ויתכן שהיתה עת חיבורו בזמן קצר אחר חיבור הבריות לר' חייא ור' אשעאי, בר קפרא ולוי וכו', אבל בעל הספר לא השתמש במלת תלמוד וכו' זה ראייה גדולה בעיני שבעל הספר הזה עדיין לא ידע מהתלמוד לא מהירושלמי ולא מהבבלי.¹⁰

מנימוק זה קובע מאן את זמן חיבורו של הספר לפני שנת 500 ומכין – שלדעתו – חי המחבר בבבל, משום כך לא נזכר בו שום אמורא ארץ ישראל, שכן תלמוד ארץ ישראל הגיע לבבל רק בתקופת הגאונים.¹¹ מרגליות מראה גם כן על השימוש במונחים של התנאים בספר זה "ספר מדרשי שנכתב בתקופה מאוחרת אי אפשר לו שלא ישפע כלל באוצר מונחיו לא מספרות המדרש הא"י ולא מן האגדה התלמודית. ברור, אפוא, שהספר שיך לספרות התנאית וסודר לכל המאוחר בדור ראשון לאמוראים"¹² וביתר דיוק קובע מרגליות את זמן חיבורו למחצית הראשונה של המאה השלישית למנין המקובל.¹³ המחבר מזכיר את ר' יהודה הנשיא וחי כנראה בין זמנו של רבי ובין זמנו של רב עקי, שלמד ספר זה.¹⁴ לדעתו היה המחבר יליד יבנה ושב בבית המדרש בירושלים.¹⁵ ברבע הראשון של המאה השלישית, הוא יצא לגלות בבבל, עילם ופרס כדי לקיים מה שדרש מאחרים: להרביץ תורה בישראל¹⁶ ואת ספרו חיבר בבבל ברבע השני של המאה השלישית, בימי המלך ארדשיר הראשון, וראה בפורענויות שבאה על ישראל שחשבו לחבלי משיח.¹⁶

7 סא"ר י"ד עמ' 65: ובספר יראה קמטא שירא ישמעאל את אביו לא נתן הקב"ה רשות לכל אומה
3 ומלכות שישלטו בבניו. וחשה סא"ר פ"ב עמ' 174 והערות איש שלום מבוא עמ' 125.
8 שם, עמ' 377. 9 מבוא, סוף עמ' 59.
10 שם, עמ' 60. איש שלום מראה אמנם מקום אחד שבו נזכר התלמוד והוא סא"ר עמ' 68, ויש להוסיף
מ"ה עמ' 108 וריא נמצאת גם בסא"ר עמ' 167 אבל נשמטה בעמ' 76, 194.
11 שם, עמ' 310. 12 ספר אסף, עמ' 378/9.
13 שם עמ' 387. השווה גם איש שלום, מבוא עמ' 60, לזמנו של ר' יהודה זה ראה לקמן והשווה פרקי
רבינו הקדוש, אינושטיין עמ' 513: תשעה ירדו לנן עון בחיידן: אליהו, בנימן בן יעקב, וכלאב
בן דוד, ושרה בת אשר, ובתיה בת פרעה, אליעזר עבר אברהם, ועבר מלך הכושי, ומשיח ואליהו,
ויעבץ כן בנו של ר' יהודה הנשיא, וי"א אף ר' יהושע בן לוי, למרגליות (ספר אסף 387): זה
ר' יהודה הנשיא, עורך המשנה.

14 שם, עמ' 9-386. 15 שם, עמ' 389. 16 שם, עמ' 10.

ברם, לדעה זו קשיים ניכרים: לפי המסורת התלמודית היה ספר זה ידוע ומפורסם כבר בימיו של רב ענן תלמידו של שמואל ז, היינו במאה השלישית למנין המקובל ואם ספר זה נתחבר רק בראשית המאה הזאת לא יתכן לו פרסום כה גדול.

1 מרגליות סותר דברי עצמו. מצד אחד הוא כותב "שכן רוח אחרת וסעון אחר מהלכים ביצירה זו שגדלה כנראה באקלים תרבותי מיוחד, מבית מדרש אחר בא המחבר, מבית מדרש שעדיין אינו מוכר לנו שלא הנחיל לנו מפרי רוחו" 18 על כך עמד גם איש שלום, הכותב: "וכל סעון אלה הסדרים בלשונם ובפניניהם הוא מיוחד להם רק קצת דוגמא נמצא להם בבריינות הקדומות" 19 וכיצד יתכן לשייכו לבית מדרש ארץ ישראלי או בבלי, שאת סגנונם אנו מכירים שהוא אחר לגמרי?

עליו לבחון לראשונה את המציאות המשתקפת מדברי הספר ולאור מציאות זו נוכל להתחקות אחר המחבר, זמנו ומקומו, שכן את המציאות קשה לזיף והיא משפיעה בידועים ובלא יודעים גם על ניסוחם של מקורות קדומים 20. קודם כל רואים אנו שמחברנו זה מכיר היטב את הר שעיר, הוא אומר: "שאן גשמי ברכה פוסקים ממנו לעולם" 21. בהר שעיר הכוונה כאן לארץ אדום 22. על סיבו של הר שעיר בתקופת המקרא שהיה מיושב ופורח ראה דברי והנביאים המנבאים שיהיה לשממה 23. עוד בימיו ניכרים שם שרידי יערות מומנים קדומים 24. מחברנו זה מכיר גם את בני עשו ואומר שהם ביטלו מלה מבשרם והעבירו על מצוות שבת ועל כל מצוות שבתורה 25. כנראה שבני עשו הללו הם

17 כתובות ק"ו, ע"א. 18 שם, עמ' 387. 19 שם, עמ' 131.
20 על בסיס זה באמרה למשל התשובה הרגילה בתלמוד: "הא לן וואו להר" (ברכות ה"ב וס"ג נסמן) שבת מ"ז, ע"א: בגליל שנו; כתובות ס"ה, ע"ב: תבא במקום הרים קאי ועוד. השווה ספרי: כלי חרות בספרות התלמוד, מבוא עמ' 20, הערה 54.
21 סדא"ר י"ז, עמ' 65: ובשכר שתי דמעות שתוריד עשו נתנו לו את הר שעיר שאין גשמי ברכה פוסקים ממנו לעולם. השווה גם פכ"ב עמ' 125; סא"ז ס"ע 174.
22 השווה ספרי דברים פסקא ו' (לדברים א', ז): פנו וטעו לכם (ובכחו הר האמורי) זה ערר חורמה ואל כל שכנו - זה עמון ומואב ותר שעיר: קליין ד"ל: ארץ יהודה עמ' 246 - הר שעיר הכונה להר א' ב"ב - גבלא בתלמוד, דרומית מורחית לים המלח, והשווה שם עמ' 139. בנוגע לגבלא בתלמוד השווה יבמות מ"ו, ע"א: ע"ז ב"ט, ע"ב: כתובות ק"ב, ע"א: וליברמן ידיעות ה' עמ' 44, והשווה ב"ב ב"ר, ע"א.

23 השווה יחזקאל ל"ה; ירמיהו מ"ט, ז ועובדיה.
24 נ. גליק, עבר הירדן המזרחי, מהדורה ב', עמ' 67 והשווה מה שכתב בענין זה ד"ר נתן שלם במאמרו "חטל במקרא ובתלמוד" סיני חשו עמ' קלא ואילך.
25 שם, פכ"ב עמ' 126, וכן שם עמ' 125: אבל ודעו של עשו הרשע אינו כן אלא כל זמן שיצחק קיים קיימו את המילה בבשרם כיון שמת יצחק ביטלו את המילה מבשרם.

מתושבי הר שעיר שהוא מכיר היטב, אע"פ שאין זיהוי גמור בין בני עשו ובין בני הר שעיר²⁶ עכ"פ למדים אנו מכאן שבני עשו שמרו פעם על מצוות מילה ויתר המצוות, אלא שבמשך הזמנים ביטלן. אליפו התימני אומר לבנו: עמלק בני מי שהוא יורש העולם הזה והעזה? היה (לו) לומר ישראל יורש העזה? והעזה? עכשו חפור להן בורות והכן להם דרכים²⁷. המחבר נמצא בסביבת הים ומתוכח עם צייד דגים אחד²⁸.

הכונה בודאי לים האדום כפי שנראה להלן, הוא נפגש עם קודיר אחד²⁹, הכונה לקדר, אחד משבטי נודים בשם זה בעבר הירדן בסביבות סלע (אדום) (ישעיה מ"ב, יא). אנו יכולים לסכם שמחברנו זה היה יליד ארץ אדום או ארץ ערבית; הוא הכיר את המקום ותושביו השונים ואף התייחס אליהם מבחינת המוצא. על שבטים יהודיים תושבי הר שעיר אנו יודעים עוד מן המקרא³⁰. אחרי חרבן הבית הראשון נוספו עליהם פליטים יהודים נוספים וכן במשך תקופת הבית השני ואחריו. שם היה מרכושם של בני יתרו חותן משה³¹, ומחברנו מתייחס, כנראה, אליהם. הוא כולל את יתרו ויעבץ (כנראה, זה שמוכר בדה"א ד', ט-) בין האבות ועל כולם הוא שואל את השאלה: "מפני מה זכו לחיים שלא בצער ושלא ביצר הרע בעוה"ז³². יתרו, ויעבץ שהיה מצאצאי של יתרו³³ כלולים, איפוא, בין אבות האומה, בניגוד להשקפת התלמוד שאינה

26 רס"ג ספר הגלוי מהדורת הרבני ס"ס פסברוג (התרי"ב), עמ' ק"ע.

27 שם, כ"ב 126.

28 סא"ז פ"ד עמ' 196 והשוה גם שם פ"ה עמ' 194: אחד הביא דגים גדולים ואחד הביא דגים קטנים ואחד הביא דגים מלוחים ותפלין וכו' ואחד הביא בשר של שור ואחד הביא בשר של איל וכו'.

29 סא"ר י"ח עמ' 95. 30 דה"א ד', מב-ג.

31 שמות ב', א, וראה לקסיקונים למקרא.

32 שם פ"ד עמ' 27: מפני מה זכה אברהם לחיים שלא בצער ושלא ביצר הרע בטהו"ז מה שעזרו ליתן לצדיקים מלום הא- שאלה זו נשאלת בגוגע ליעקב (שם, עמ' 29), בגוגע ליתר (שם, ה, 30), ובגוגע ליעבץ (שם, שם). איש שלום מקשה (מבוא עמ' 83) על מה שיצחק נשמת ממקומו בין אברהם ובין יעקב, ברם גם בתלמוד (ר"ה י"ז, עב; י"א, עא), נמנו האבות אברהם ויעקב לחוד ויצחק לחוד ר"א בתשרי נולדו אבות, בתשרי מתו אבות בפסח נולד יצחק וכו'. ור' יהושע אומר בניסן נולדו אבות וכו' בפסח נולד יצחק, והשוה שבת פ"ט, עב שם, מופיעים אברהם ויעקב ביחד ויצחק לחוד, והשוה פרקי רבינו הקדוש, אינושטיין עמ' 512 אברהם ויעקב מופיעים לחוד ויצחק מופיע לחוד.

33 דה"א ב', נה; ומשפחות סופרים יושבי יעבץ תרעמים שמעמים שוכתים המה הקנים הבאים מחמת אבי בית ריכב; והשוה בסנהדרין ק"ד, עא; סוטה י"א, ע"א; ספרי בהעלותך ע"ה; תמורה ס"ו, עא. תחומא יתרו ד'; תעוה ט; מדרש יעקב אבינו, אינושטיין 231: ומחוקק מבין רגליו – אלו יושבי יעבץ תרעמים שמעמים שוכתים-שמו"ר הלכות בישראל בסנהדרין גזולה שהיא יושבת בלשכת הגזית בחלקי של יהודה. והשוה מדרש ה', בחכמה יסד ארץ, אינושטיין עמ' 106.

מכירה אלא שלושה אבות בלבד.³⁴ פרט זה מראה על איזו קרבה בינו לבין משפחת יתרו. גם אשת חבר הקיני משוכחת אצלו.³⁵ גם משה רבנו נשתבח אצלם שלא רימה בשבועתו של יתרו.³⁶ יתכן שההבחנה התורה המציינת את מחברו זה מקורה במשפחת יתרו.³⁷ וכן הוא אומר על יתרו שבא להקביל פניו של משה: יתרו אתה באתה להקביל פניו של אותו צדיק לא יהו בתי מדרשות בסלים מורעך לעולם.³⁸ ומכאן יחסו החביב כלפי גרים ונכרים.³⁹ אין הוא מבדיל ביניהם בעניני מידות שונות, כל בני אדם שווים בעיניו. לישראל יש רק תוספת קדושה בשל לימוד התורה וקיום המצוות שהם מקיימים. יחס כזה לנכרים אין אצל חז"ל, משה ביקש שלא תשרה שכניה על עובדי כוכבים ועוד כאלה.⁴⁰

מחברנו זה אינו יושב במקום אחד, הוא גילה ממקום למקום. לו תשוקה עזה ביותר ללמוד תורה ולהפיצה לאחרים. הוא נמצא ביבנה הגדולה, מקום חכמים ורבנים.⁴¹ חורבן העולם וחורבן ארץ ישראל וכל הצרות הבאות על ישראל לא באו אלא מפני פשעה של תורה.⁴² התואר "רבנים" שהם ביבנה, מראה גם כן על הזמן של ימי הביניים. הוא לומד בבית המדרש הגדול בירושלים כאחד הקטנים מתוך ענה ושפלות.⁴³ הוא אומר אשרי אדם שמשחק עצמו בדברי תורה ותורש בהם כבהמה התורשת בשדה.⁴⁴ כלומר השואל שאלות פשוטות המצחיקות אותו על אחרים וכן הוא ממשיך: "שכרן של צדיקים שמשחקין את עצמן בדברי תורה".⁴⁵ "ישאל אדם את הפסוק ואע"פ שהכל

34 ברכות ט"ז, עב: עד הכא חשובי טפי לא חשובי.

35 שם פ"ז ע"א 51. שם, פ"ז, ע"א 53.

37 ספרי בהעלותך ע"ה: חובב על שחיבב את התורה, שלא מצינו בכל הגרים שחיבבו את התורה כיתרו וכשם שחיבב יתרו את התורה כך חיבבו בניו את התורה; שמיר כ"ז, ז: חובב שחיבב את התורה; נתנאל יתרו ד': חובב שחיבב את התורה כשאל לארץ נתנו לו דושה של יריחו ואמר כל עצמי לא באתי ונתחתי כל מה שהיה לי ללמוד תורה ועבשתי אני וקצר אימתי אני לומד תורה.

38 שם ר"ג ע"א 30. שם פ"ד, ע"א 17.

40 פ"ד ע"א 65: א"ל כלום משוא פנים (לפני) בין גוי ובין ישראל ובין איש ובין אשה ובין עבר ובין שפחה, והשהו לקמן פ"ז ע"א 75. לפניו גזל הנזי שהוא אוסר וכן שם פ"ז ע"א 140: ושם, פ"ז ע"א 81. וכן במדה הזאת לכל משפחות האדמה בין בישראל ובין באומות וכן ושם פ"ז ע"א 157-159: ושם ע"א 161: שכר פני אדם (שבמרכבה) לכל בני אדם שבארץ.

41 ברכות ד', א. 42 סא"ז א', 168. 43 שם, שם.

44 שם, י' 51; ט"ז, 80; כ"א, 122.

45 שם ב' 8. השהו ברכות 30 ס"ב: א"ר שמאל"ר בר נתנאל וכו' כל המגבל עצמו על דברי תורה סופו לחנושא וכו'.

46 שם, שם.

משחקן עליו"י. הוא מוסר בשם אנשי ירושלים מנהגים ידועים⁴⁸. מנהגים אלה הם קדומים וזכרו גם במקורותינו⁴⁹; עכ"פ השמות יבנה, ירושלים הם ריאליים ולא כינויים לשיבויות בבבל, כדעת מאן⁵⁰, הוא בא גם לבבל⁵¹ ויודע שגולי בבל של נבוכדנצר נעשו על ידו שרים על הממלכה כולה⁵² ויודע גם שעולי הגולה בעלותם ארצה משאירים שם את עונותיהם וע"כ מיטהרים⁵³. הוא מספר על בבלי אחד תמים שהגביה קולו בקדושת השם חכה לעלות לארץ ישראל ונעשה ממונה של קיסר על כל בירניות שבא"י⁵⁴. וכן מוסר הוא לנו על משפחת כוהנים בבבל שזכתה לעלות עם עזרא לא"י וממנה יצאו כהנים גדולים⁵⁵. לדעתו ירד תחילה אליהו לבבל ואח"כ יבוא משיח⁵⁶. ניכרת בו במחבר אהדה לבבל, אבל הוא אינו יליד בבל כדעת חכמים ידועים⁵⁷, הוא גולה לשם כנוהגם של תלמידי חכמים בתקופתו⁵⁸. לפני חכמי ירושלים הוא יושב באימה וביראה. הוא מספר "פ"א הייתי יושב בבית המדרש הגדול בירושלים לפני חכמים אמרתי להם רבותי עפר אני תחת כפות רגליכם⁵⁹. יחסו לחכמי ישראל מלא אימה ופחד⁶⁰.

זה לא היחס לחכמי ישראל לא בא"י, לא בתקופת התנאים, ולא בתקופת האמוראים⁶¹. זה יחס של אדם זר שנצטרף לחברה גבוהה יותר והוא שואף

47 שם י"ד, עמ' 64.

48 שם, כ"ח עמ' 147: כך אנשי ירושלים היו עושין אינו נכנס לבית המשתה עד שיוודע מי הוא שנכנס עמו, ואין חותם על הזט עד שיוודע מי הוא החותם עמו.

49 מכללתא משפטים, פרשה כ' בשינוי לשון; סנהדרין כ"ג, ע"א.

50 HUCA שם, עמ' 308.

51 שם י"ח 100; "שעם אחת הייתי מחלף בתוך גולה של בבל ונכנסתי לעיר גדולה שכולה ישראל ואין בה גויים". 52 שם, ה', 24. 53 שם כ"ד, 129.

54 שם י"ד 66, והשוה במד"ר ד', כא: באחד שהגביה קולו בקדושת השם ואחרו האיש פלה מבבל לא"י ונעשה שר החיל של קיסר וראש כל הגירניות שבא"י.

55 שם, יח, 90. 56 שם, יח, 98.

57 לדעת שייר, תולדות ר' גמן בעל הערוך (ררשה תרע"ג) הערה 48, נתחבר ספר זה בבבל; ולדעת אלבק, הדרשות בישראל תש"ו, עמ' 57, היה הוא יליד בבל.

58 ט"ו, 70: אלו ת"ח שהן מתגנעין לארבע ירחות עולם מדרום לצפון ומזרח למערב ומתמזגים ומתארים ומצפים שאם ימצא אחד מהם פתח ברית תתקשר בפשרו עליו וכן בעירובין ב"ד, עב: ת"ח שחולקין מעיר לעיר וממדינת למדינה למדור תורה.

59 ט"י, 51. והשוה גם פ"ב ע" 9, טנגון זה.

60 פ"ט, עמ' 140: אדם שמדבר לפני מי שגדול ממנו בשר ודם מרחיש גופו וגורעושים איבריו.

61 חשוא יחס העם לרב גמליאל שנהג תקופות לגבי ר' יהושע (ברכות כ"ו, ע"ב; ירושלמי שם פ"ד, ה"א; לר"מ (ברכות י" ע"א) וכן לרבי ר' חייה (שבת ל', ע"ב). רבי התפלל תפילה מיוחדת לאחר תפלתו; י"ח וכו' שתגילונו מעיו פנים וכו' (ברכות ט"ז, ע"ב) והשוה עירובין ג"ג ע"ב: חוס' ברכות ד', יד ועוד. בנוגע לתקופת האמוראים חשוא ירושלמי ברכות ב', ה"ח בנוגע לרב כהנא לר' זעירא ולר' יסא.

לחיות כמותם, אבל זה רחוק ממנו, למרות כל המאמצים שלו להדמות אליהם. פעם אחת נפגש עם אחד מאנשי מקרא והוא אומר לו: "רבי שני דברים יש לי בלבבי ואני אהבן אהבה גדולה: תורה וישראל, אבל איני יודע איזה מהן קודם. אמרתי לו: דרכן של בני אדם שאומרים תורה קדומה לכל וכי' אבל הייתי אומר ישראל קדושים (קודמין)" וכי' ⁶². הוא אומר: "דרכו של איש שישא עשר נשים ויהיו לו בנים נימולים" ⁶³ זה לא נוהג יהודי ולא לשון יהודית, זה לא ענין של נוהג ודרך אצל יהודי, אלא חובה מובנת מאליה, זה לשונו של בן אדם שקיבל עליו מצוה זו מחדש ונוהר בה, בה בשעה שבני עמו אחרים אינם וזהירים בה, למעלה כבר ראינו שבני עשו בטלו מצוה זו כמו מצוות אחרות ואילו אלה שלא בטלו מצוה זו עליהם נזהר לומר דרכו של איש שישא עשר נשים ויהיו לו בנים נימולים ⁶⁴, על קרבתו של מחברו לבני עשו-אדם מעידה פת שעורים שהוא אוכל ⁶⁵. פת שעורים אכלו רק במקומות הסמוכים לאדם ⁶⁶ במקומות אחרים בארץ היה זה מאכל סוסים וחמורים ⁶⁷, קמח שעורים בא במקום האחרון בין סוגי הקמח השונים אפילו בזמן רעב ⁶⁸. נבוכדנצר נותן לצדקיהו פת שעורים חמה ⁶⁹. גם בתקופת המקרא נתנו השעורים לסוסים ולרכש ⁷⁰, רק בזמן רעב אכלו בני אדם לחם שעורים ⁷¹ לחם שעורים היה משלשל בצרוך כסא דהרסנא ושכר ⁷² ואילו אצל מחברנו השעורים והחטים הם במדרגה אחת ⁷³ אפילו את הרבי החכם מכבדים בחטים ושעורים ⁷⁴, אין זאת אלא שכאן מקום שבני אדם אוכלים פת שעורים ופת חטים ושניהם שווים לגבם.

62 ט"ו, 71. 63 שם, ח, 43.

64 שם, כב, 125: אלא כל זמן שיצחק קיים קיימו את (ה)מילה בבשרם כיון שמת יצחק ביטלו את המילה מבשרם. אבל בודאי לא כולם ביטלו מצוה זו, עליהם תראם הלשון "דרכו של איש שישא עשר נשים ויהיו לו בנים נימולים".

65 שם פ"ד ע"א: אמרתי להן רבותי חטים ושעורים עד שלא נעשו, עד שלא נטחנו בריחים, כלום הן אלא עצים, אמרו לי הן. נתנן אדם לאשה תיקנן עשאו וריקנן ונטחנו בריחים והוציאה מוקן את הפת. במקביל יבמות ס"ג, ע"א: אשכחתי ר' יוסי לאליהו א"ל כתיב אעשה לו עזר, במת אשה עזרתו לאדם, א"ל אדם מביא חטים, חטים כוססו פשתן, פשתן לובש? לא נמצאת מאירה עיניו ומעזרתו של רגליו. השעורים לא נזכרו כי לא אכלו פת שעורים.

66 כתובות ה, ח: אמר יוסי לא פסק לה שעורים אלא רבי ישמעאל שהיה סמוך לאדם.

67 פסחים ג, סע"ב: אמר להם שעורים נעשו יפות, אמרו ליה צא ובשר לסוסים ולחמורים. חו"ט

68 יו"ט א, כג: שעורים וכי' מאכל לבהמה. 69 אמת"ר ג', א.

70 מלבי"א ה', ח. 71 יחזקאל ד', יב: ועיין בפרש"ר ד"ק שם.

72 שבת ק"ח, ע"א: עייליה שמאל (לרב) לביתיה אוכליה בהמא דשערא ובסא דהרסנא ואשקיה שיכרא

ולא אוהי ליה בית הכסא כי הויזי דלישתלשל וכי'.

73 שם ט"ז, 77: אמר לו הליבני קב אחד של חטים קב אחד של שעורים; שם כ', 119: תנו להם כך

וכך חטים כך וכך שעורים.

74 סא"ז פ"א ע"א 168: אמר לו רבי בא ושב במקום שאני מראה אותך ואני נותן לך חטים ושעורים

פרק ב

יחסו של בעל סדר אליהו לבעלי חיים. לדעתו, אין הבדל ממשי בין האדם ובין בע"ח שונים. הוא אומר: "שמעוני אחיי ועמי מי שיש לו עינים יראה, לב חכם וכליות יבין שאין בין אדם לבהמה כלום¹. "וכל ת"ח שאין בו דעה בהמה טובה ממנו"². גם לבעלי חיים הוא מיחס דעה: "בוא וראה כמה מיני בהמות יש בעולם וכמה מיני חיות יש בעולם וכמה מיני דגים יש בים שמא קולו של זה דומה לזה, או שמא מראה של זה דומה לזה או שמא דעתו של זה דומה לזה"³. גם לשקצים ורמשים נשמות כמו לבני אדם⁴. השקפה זו מראה על קרבה ידועה בינו ולבין הערבים הנבטים, שאף הם יחסו תכונות אנושיות לבעלי חיים⁵. ומכאן מלמד מתברר זה: רבותיי חיה שהרגה נפש במזיד אם חזרה ועשתה תשובה יוצאין בה סימנים ומוציאין אותה... ואם לא עושין אותה על ממון שלה וכו'⁶.

פרק ג

יחסו של בעל סדר אליהו לנשים היה שונה. מצד אחד נושא אדם עשר נשים "דרכו של איש שישא עשר נשים"¹ וזה מן הרגיל. מוכר גם "מי שיש לו שתי נשים"² היו בעלי בתים שלקחו נשים לא לשם פריה ורביה³ מעין זו

ומולים ועדשים וכל מיני קטניות וכו'. וכן מכבד המלך את בעלי הבתים בחטים ושעורים (שם פ"ב, עמ' 119). והמלך חכם היה פיקח היה בעל בינה ומחשבה היה וכו'. אמר כמה בעלי בתים יש בהן תנו להם כך וכן חטים כך וכן שעורים כך וכן צמר (שתלבישו) וכו'.

1, יו, 86.

2 שם ז', 33. ויקרא רבה א': נבלה טובה חימנו, ראה הערתו שם. 3 שם פ"ב, 10. 4 א, 6: כשהוא חוזר ומסתכל בכל מעשה ידין שברא בעולמו הוא אומר: לאילו חיים ולאילו חיים, לאילו נשמות ולאילו נשמות, לאילו אכילה ושתייה ולאילו אכילה ושתייה. הרי הן חשובין כבהמה וכחיה וכשאר שקצים ורמשים שברא הקב"ה על פני האדמה.

5 ירושל' תענית פ"ב ס"הב: ארשב"ל תשובה של רמיות עשו אנשי גוה. מה עשו ר' חנה בשם ר"ש בן הלפא: העמידו עגלים מבפנים ואמותיהם מבחוץ, סיוחים מבפנים ואמותיהם מבחוץ וחזון אילין געין מן הכא ואילין געין מן הכא, אמרין: אין לית מתרחם עלינן ליכא מתרחמין עליהון וכו' א"ר אחא בערביא עבדין כן. בילקוט המכירי יונה מהר" גראינוף לונדון 1910 עמ' 22: ארשב"ל תשובה שלמה עשו אנשי גוה וכו' והשוה בבלי שם ס"ז, ע"א. והשוה אותיות דר"ע, אינושטין עמ' 410: דבר אחר לכך. ואמר גר אלקים נשמת אדם ולא נשמת בהמה והלא נשמת בהמה הכל הולכין אל מקום אחד וכו'.

6 סא"ר פכ"א ס"ע 122.

1 שם ח, 43: הושה יבמות מ"ד, ע"א.

2 יד, ר"ע 68. 3 שם י"ח, 99.

אשתו וזו זונתו⁴ אולם היו "הרבה בעלי בתים שלא היתה להם אלא אשה אחת⁵. יש להניח שהאשה כלולה בכלל אנשי ביתו של אדם והיא בכלל העבדים⁶. האשה טוחנת בריחים, והיא הנקראת בלשונם עור כנגדו (בראשית ב', יח) עור להעמידו על רגליו להאיר את עיניו⁷. האשה עושה גם בפשתים, טווה חוטים ואורגת בגדים⁸, רוחצת רגלי בעלה סכה אותו⁹. פרטים אלה מראים על ארץ ערבית, בא"י ובבבל לא טחנו גשים בריחים אלא השתמשו לשם כך בבעלי חיים, בריחים של חמור המורכב מאצטרוביל וקלה¹⁰, ברם, היו אצלם גם גשים למדניות ואפילו אלמונות הדואגות לקיומן היו עוסקות בתורה בכל יום¹¹ וכן וקנות משכימות יחד עם וקנים ומעריבות לבית הכנסת ולבית המדרש¹².

דבורה הנביאה יושבת תחת הדקל ומלמדת תורה ברבים¹³. אין משוא פנים לפני הקב"ה בין איש ואשה¹⁴, אבל להשקפת חכמי התלמוד הגשים לא לומדות תורה¹⁵ אמנם היו גם בחוגים של התלמודיים גשים שהצטיינו ועלו בידיעותיהן על הגברים¹⁶ ויתכן שגם בשטח זה היו מנהגים שונים¹⁷.

4 כתובות ס"ב, ע"ב; ב"ר כ"ג, ג.

5 יח, 89.

6 שם א', 4: למלך ב"ו שהיו עבדיו ובניו ביתו מוציאים את חמלם השות רש"י ברכות כ"ד, ע"א: ובני ביתו – ואשתו בכלל ביתו. והשנה אדר"ג ז', ב: בזמן שאדם ענותו ובניו ביתו פנותיון והלך לו למדינת רומא ואמר מודה אני לפניך ה' אלהי לפניך ה' אלהי עושה מריבה אצל אחרים וכו' אם כן האשה בכלל בני ביתו של אדם, והשנה הרב לייסר, הדרום, ניסן תשכ"א עמ' 85.

7 שם, י"ז, 51.

8 שם, שם.

9 פט"ו עמ' 76.

10 ירוש' י"ב ב, א: מרחיקין את הריחים שלשה מן השבב שהן ארבעה מן הרכב. ובגמרא שם (י"ג, ע"ב) הלא דתמר בריהא דתמן ברם בריהא דידן ג' מן האצטרוביל שהן ארבעה מן הקלה. ליברמן (תלמודה של קסרין, ירושלים תרצ"א עמ' 17) מפרש: "בריהא דתמן" בריחים של הגליל, "בריהא דידן" בריחים של קסרין וכו' ברם גם בגליל היו ריחים של חמור ונאלץ נמצאו שם במקומות שונים, אני מרשה בריהא דתמן על עריבת שם אנכ מסעותיהם השתמשו הריחים של יד (השנה מאמרי ר' סיני" כס"ה משמ' ו' ואלק).

11 שם יט, 112: ומדוד כמה יתנמים ואלמנות יש בהן כישראל שאין להם כלום ועוסקין במורה בכל יום תמיד.

12 שם, שם.

13 שם פ"י עמ' 50. ובמקבילה במגילה י"ד ע"א היא עושה פתילות וכן שופטת את ישראל.

14 שם, יד 65.

15 ירושלמי ברכות ג ג: גשים מנין (שפטרות מקריאת שמע) ולמדהם אותם את בניכם ולא את בנותיכם. (השנה חוט' שם ב יג עמ' 194. ובבבלי ברכות י"ז א: א"ל רב לר' חייא גשים במאי זכין – באקרוי בנייהו לבי כנישתא ובאתגווי גבריהו בי רבנן ונפרן לגבריהו עד דאזנו מבני רבנן. 16 חט' בלום ב"ק ד יז שורה 39: מאימתי סותרו? (של תנור) א"ר חלפתא איש כפר חנניא אני שאלתי את שמעון בן חנניא ששאל את בנו של ר' חנניא בן תרדיון ואמר משיטשענו מקמנו ובתו אומרת משיטשע את חלוקו. כשנאמרו דברים לפני ר' יהודה בן בבא אמר יפה אמרה בתו מבנו. פסחים ט"א א: משה וקדמו בנות לבנים ונמצא בנות וזירות ובנים טפלים.

17 השנה משנה גדרים ד', ג': אבל מלמד הוא את בנו ואת בנותיו מקרא ובמשנה שבידורסלמי אבל מלמד הוא את בניו מקרא, ברם בעל "מלאכת שלמה" מפרש שבניו כולל גם בנות.

[10]

יהושע בראנד

ייחוסו של בעל סדר אליהו לבנים היה קשה, ודומה ליחסו לעבדיהם. כל השבוע טרוד האב בעל הבית בעבודתו, רגוע עליהם על לא דבר ורק בשבת הוא מתרצה אליהם¹⁸ זה גם היחס של המלך האב לבניו: למלך ב' שנשל את הרצועה ותלאת בתוך ביתו אמר להם לבניו ולעבדיו ולבני ביתו בזה אני מכה אתכם ובוזה אני מלקה אתכם ובוזה אני הורג אתכם¹⁹ כי הקב"ה עשה את הבעל מלך על אשתו על בניו ועל בני ביתו²⁰. "בזמן שיש באדם תורה ומעשים טובים אשתו ובניו ממנו ובניו יראים ממנו. ובני ביתו יראים ממנו שכניו יראים ממנו" וכו'²¹. גם פרט זה מזכיר את הגבטים שהתייחסו קשה לבניהם²²; ומענין שרצח הבן אינו גורר אחריו עונש וכן דינו של הדין הרצח והמלמד הרצח תינוקות²³ זה כהלכה ובניגוד להלכה²⁴. גם היחס להורים אינו אידיאלי. הבן חייב להלביש את הוריו בדרך כבוד²⁵ אבל אסור לשחוק להם בזמן שהם עוברים את הקו המקובל בחברה²⁶. גם בפרט זה אין הקבלה במקורותיו, מורא אב ואם פירושו: לא יושב במקומו ולא מדבר במקומו ולא סותר את דבריו וכו'²⁷.

פרק ד

היחס לעבדים אינו שונה מאשר לבנים: "משל למלך ב' שהיו לו בנים ועבדים הרבה ומבקש להוכיחן כל אחד ואחד בפני עצמו וראה שאין מקבלין

18 שם א' 4.

19 א' 6. דשם ד' ר"ע 18: למלך בשר ודם שסרה לפניו בנו בכורו. תפשו בידו ונתנו לעבדו לשר הבית. ואמר לו: צא והרג את זה ותגור לחיה ולכלבים. וזה הוא היחס של דוד לבנו אבשלום בספר אלפא ביתא דבן טירא: ר' עפשיטין מקדמוניות היהודים, תשי"ז, עמ' ק' ואילך.

20 סא"ז י' 180. 21 סא"ז טו' 190.

22 ירושלמי ב"ב פ"ה ה' ז: כגון אילין נפתאי דמשעבדין בבניהון יתר; ובירוש' קידושין פ"ד ה' ז: כגון אילין כיתאי דינון משעבדין בבניהון.

23 כא' 122: אמרתי להם רבותי, דיון שהרג נפש במזיד מעניין שלפניו... מלמד תינוקות שהרג נפש במזיד כלום יעברו ממלאכתו ילכו ויעשו מלאכה אחרת. אם חזרו ועשו תשובה מרפאין אותו, ואם לא – עונשין אותו על ממון שלהם וכו'.

24 מכות ב' ב'... יצא האב מכת את בנו והרג הירודה את תלמידו וכו' שם ב' ג': האב גולה ע"י הבן והבן גולה ע"י האב.

25 כה' 136: לא יראה אדם את אביו ואת אמו כשתן עומדים בכגדים בלואים ויחזיר פניו אלא ילביש אותן בכגדים גאים. לובש אדם בחמשה מנה ילביש אביו ואמו בעשרה מנה, לובש אדם בעשרה מנה ילביש אביו ואמו בחמשה עשר מנה.

26 יט' 115: ולא יראה אדם את אביו ואת אמו כשתן מדברים דברים יתרים ויחזיר(ו) ש' להם ואם עשה כן והא וכן אין ממלאין את ימיהן.

27 תהוה ירוש' קידושין א' ז' טא ס"א ושם מובאות עם ר' טרפון ור' ישמעאל.

עליהן תוכחות. יתכן כאן עבדים שהם גם אנשי בית הנקראים קליינים המשועבדים במידה ידועה לאדונם, לפטרו שלחם, ואינם עבדים במובן הרגיל. ענין התמיכה בהם, הנקראת ספורטולה, נזכרת בו במקום.² עבדים במובן קליינים, מסבירים את המשל הבא: "למלך ב"ו שהיו לו בנים ועבדים והיה אוהבן אהבה גמורה ושיגורן למקרא ולמשנה וללמוד דרך ארץ"³ רק עבדים במובן קליינים יתכן לשגר למקרא וכו', לעבדים רגילים אסור ללמוד תורה.⁴ גם המשל הבא: "הרי יש לך עבד בתוך ביתך ונידלתו מיום שבא לעולם ועד יום שהגיע לפרקו (השיאתה) לו אשה והוליד בנים ובנות ונידלך מתוך הצער ומתוך השעבוד וכו'"⁵ תואם לכוונה זו. גם לעתיד לבוא יושבים העבדים והשפחות בבית המדרש הגדול לפני הקב"ה.⁶ גם כאן הכוונה לקליינים שהם כאמור בבחינה ידועה עבדים משועבדים לאדוניהם.

גם חידוש הכתרים לעבד על ידי המלך⁷ היא מציאותית, שכן שנינו "מכאן אמר ר' ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקה מראש השנה עד יום הכסופים לא היו עבדים נפטרים לביתיהן ולא משתעבדין לאדוניהם אלא אוכלין ושותין ושמחין ועטרותיהן בראשיהם וכו'"⁸. אלא שבמקרה שלנו תואם זה לקליינים.

ספורטולה

מענין שבתקופת המחבר קיים עוד מוסד זה והוא התמיכה שהפטרוך תומך בבני בית שלו הם הקליינים. למעלה כבר הזכרנו את המשל: למלך ב"ו שהיו לו בנים ועבדים הרבה ומבקש להוכיחן כל אחד ואחד בפני עצמו וראה שאין מקבלין עליהן תוכחות, כתב כל דבריו על הנייר ותלאן בחצר החיצונה כאגרת פתוחה לכל אדם והכריח יוצא מלפני המלך ואומר כל מי שיבוא

1 טו 70.

2 שם: כתב כל דבריו על הנייר ותלאן בחצר החיצונה כאגרת פתוחה לכל אדם והכריח יוצא מלפני המלך ואומר כל מי שיבוא (ויקרא) את האגרת הזאת יטול לחם ומונוגות מלפני המלך.

3 טז"ו יב, עמ' 104. 4 כתובות כ"ח, ע"א. 5 שם, יט 110.

6 שם פ"ב עמ' 18. עתיד הקב"ה לישב בבית המדרש הגדול שלו וצדיקי פולם וישבין לפניו וכן ונשיתן ונביתן וננוחיתן ועבדיהן ואמהותיהן וכו' גם המשל הבא: "למלך ב"ו שהיה לו עבד והיה אוהבו אהבה גמורה והלבישו מאה בלורים נאים, כך לו מאה שמנים ויפם ויחידש לו כתרים בראשו" (שם יח 107) כאן קליינים ולא עבד, אע"פ שגם את העבדים הלבישו בגדים נאים שישביתו את מחירם (פרכין ו' ה') טכו אותם שמנים והאכילו אותם כמו את בעל הבית בהתאם לדרישת חיל קידושין כ"ב, ע"א: מ"ר כי טוב לו עמך עמך במאכל עמך במשתה וכו' מכאן אמרו כל הקונה עבד צריך כקונה ארון לעצמו.

7 יח 107, למעלה הערת 6. 8 ר"ה ת, ב.

(ויקרא) את האגרת הזאת יטול לחם ומזנות מלפני המלך⁹. כאן הספורטולה שלנו, מסקנה זו יוצאת ממשלים נוספים¹⁰. בכל מיני צבעונים שנזכרו למעלה¹¹, הכוונה בודאי לבגדי נשים שלבשו בדרך כלל בגדי צבעונים¹². ברם, קשה להסיק מכאן על איזו ארץ המדובר שכן בא"י היו בגדי פשתן יותר חשובים מבגדים צבעוניים¹³, ואף יותר יקרים¹⁴. בא"י התלבשו בבגדי פשתן, ואילו בבבל התקשטו בהם¹⁵ אבל מכיון שצבעונים אלה מצטרפים לשריאן וסרוקין¹⁶ מעידים השריאן גם על צבעונים שהם יקרים מאוד, אם כן אין אנו עוסקים בארץ ישראל, בה היו בגדי פשתן יקרים מבגדי צבעונים¹⁷.

מקור ה

מעשיהם של אנשי דור המדבר

מצד אחד הם עובדים כל השבוע ונחים בשבת¹ וכן שואפים הם לאכול מיניע כפיהם ולא משל אחרים². בזמן שאדם אוכל משלו לבו מתישב עליו, משל

9 טו' 70.

10 שם כ 120: למלך ב"ו שהיתה לו פלטורין גדול ודלת בעולה (דוד) היה יוצא ממנו והיו עליו תאנים ענבים ורימונים וכל מיני מגדים כולן, וזו אחי הסמך לו והיו עליו (שריאן) וסרוקין וכל מיני צבעונים, וזו אחי הסמך לו היה (עליו) אכילה ושתיה ומזנות וכל מיני סיפוקין כולן, וכל בריות העומדות בחיץ באות (ומסתפקת) מפלטורה של מלך. והעוברים והשבים מה הן אומרים ממה שיוצא מפלטורה של מלך לחוץ אתה למד מה שיש בפלטורה של מלך לפניך. הווי הוא הדף הכולל לפעמים מתחת לחלון הבית אשר עליו משפידים דברים שונים (עירובין י, ד) או משלשלים עליו את הקדירה (תוס' עירובין יא, ה) רחבו לפעמים ארבעה טפחים (ירוש' שם ה כה ב); עתים הווי משל לחלון (שבועות ל"ז): זה אומר עד הווי וזה אומר עד החלון חייב. הכמות עד הווי גדולה מן הכמות שער החלון. כנגד לצורת הווי ראה אהלות יד א.

11 פ"ב ע"ב 120.

12 ירוש' כתובות ז ט: א"ר יוחנן בשם ר"ש בן יצחק נדרה שלא לאכל בשר ושלא לשחות יין, שלא ללבוש בגדי צבעונים וכו' ובבבלי כתובות ע"ב ב: א"ר יוחנן משום ר"ש בן יהוצקד באלו נדרים אמרו שלא תאכל בשר ושלא תשתה יין ושלא תתקטש בבגדי צבעונים. ת"ה באלו נדרים אמרו דברים שיש בהן עינוי גמס שלא תאכל בשר ושלא תשתה יין ושלא תתקטש בבגדי צבעונים והשה כתובות ע"א א.

13 פסחים קט א: ונשים במאי (משמחן) תני ר' יוסף בבבלי בבגדי צבעונים בא"י בבגדי פשתן מנוחצין.

14 ב"מ כט ב: וא"ר יוחנן מי שהיה לו אבן מעות ברבה ורצה לאבדן ילכש בגדי פשתן וישתמש בכלי נזכית וישכור פועלים ואל ישב עמחן.

15 למעלה הערה 13. בירושלמי כתובות ז, ט לובשים בגדי צבעונים ובבבלי מתקשטים בבגדי צבעונים למעלה הערה 12. והשה נדה ס"א, ע"ב.

16 פ"ב ע"ב 120.

17 ראה הערות 13, 14.

1 שם א 14: כיצד עושה אדם מלאכה כל ששה ימים ונח בשביעי נחרצה עם בניו ועם בני ביתו. שוב עושה אדם מלאכה כפני אויביו כל ששה ימים ונח בשביעי שכן כל צער שהיה לו.

2 סא"י טו 197: אמר אבא אליהו וכו' לטוב, וכו' לברכה מעיד אני עלי שמים וארץ שכל ת"ח

אחרים – לבו מתמרמר עליו³ דרך ארץ היינו מלאכה או עבודה המפרנסת את בעליה. קודמת אצלם לכל⁴ ובעלי בתים שבישראל מצטיינים בשניהם בתורה ובדרך ארץ⁵. אעפ"כ מורגש בתוכן הדרשות בוז למלאכות פשוטות. המצרים נענשו במכת כנים לפי שהכריחו את ישראל לכבד בתים, שדות, דרכים ורחובות⁶. עבודות אלה היו למטה מכבודם. לעתיד לבוא ישמשו הזכרים שלא שעבדו בישראל אכרים וכורמים לישראל⁷. גם בעולם הזה חייב עמלק לחפור בורות לישראל ולהכין להם את הדרכים⁸. כמו כן יש להניח שהתיחסו בשלילה לחקלאות ומכאן המשל המחז: "למלך ב"ו שהיו עבדיו ובני ביתו מוציאים את הובלים ומשליכים אותם כנגד פתח של מלך וכשהמלך יוצא ורואה הובלים הוא שמח שמחה גדולה"⁹.

קשה להבין את שמחתו של המלך שרואה את הובלים כנגד פתח ביתו. אין להניח שהכוונה לזיכול מעין פולחן ועבודה¹⁰ וזה¹¹, פולחן שהיה מקובל בתיאטראות ובקרקסאות¹² וקיים בהנחת הובלים על פתח הבית, התיאטרון וכדומה. שכן מלך זה במשל זה הוא יהודי ומתנהג כיהודי. גם אין לקבל את דעתו של איש שלום שהכוונה לניקוי הבית¹³, שהרי הובל ניתן כנגד הפתח של בית המלך, יתכן שהוא שמח בזה שהובל לא הוצא לשדות וכרמים לצורך הזיכול בחקלאות. מלך זה לא אהב את החקלאות אע"פ שהזיכול בחקלאות היה אז מקובל¹⁴. נטיה אנטי חקלאית זו ניכרת גם בצואת אחיתופל שצוה "אל תהיו במחלוקת לעולם. ד"א אל תמרדו במלכות בית דוד"¹⁵. ואילו במקבילה בבבלי נזכרו נוסף לשנים אלה צואת שלישית: "יום של עצרת ברור ורעו

שקרא לשם שמים ושונה לש"ש ואוכל משלו ונחנה משלו ואין בהנה משל צבור כלום עליו הכתוב אומר יגיע כפיך (תהלים קכ"א, ב) וכו' כמובן שאין זה בסתירה למה שכתב למעלה (סא"ר יא 82) "מי שיש לו ת"ח בשכונתו ויודע בו שהוא קורא לשם שמים ושונה לש"ש והיה זנו ומכלכלו ומפרנסו נמצא מקיים את ת"ח את אשתו ואת בניו ואת כל הקורין ושונין עמו עליו הכתוב אומר פדה בשלום ובפשי, כל אדם חייב ליהנות מגיע כפיו, אבל את הת"ח חייבים שכנו לפרנס שהרי לא יכול לעבוד, הוא שונה לשם שמים."

- 3 שם, פס"ה ר"פ 136. 4 שם א' 3. 5 שם יח 103.
- 6 ח"י 41. 7 כ"י 121. 8 כ"ב 126. 9 א' 9. 10 ירוש' ברכות ט, א. ראה אותם מובלגין לע"ז אומר זבח לאלהים יחרם.
- 11 ע"ז יח ב: ת"ר אין תולכין לטריטאות ולקרקסאות מפני שמזבלין שם זיכול לעורכ דר"מ, והשוה "שהש"ר א א: ר' יהודה ור' נחמיה ר"א יום זיכול וזיכול היה יום תיאטרון היה; ב"ר פ"ה, ז: ר"א יום זיכול של גילוס היה מסק"ר פ"ו; תנחומא וישב ט.
- 12 שם, א, 4 בהצטרות.
- 13 יח 197: למלך ב"ו שהיה לו גינת עצים סמוכה לתוך ביתו ומובלה ומעדרת ומשקה מים (מחשבות) ונותן לה זבל בזמנה.
- 14 כ"ט, 157.

[14]

יהושע בראנד

חטים" 15. יש גם פסוק אחד בספר, זה המראה של ישראל היו. שדות וכרמים בכלל 16 אבל עיקר עיסוקם היתה הריבולות בבשמים 17.

סר ק ו

מגוררים שלהם - נדמה שהם לא גרים בבתיים קבועים. הוא אומר: "כלום אדם בונה בית אלא על מנת להכניס בו פירות ולהכניס בו כלים ולהכניס בו כספים או להצית בו את האור" 18 כלומר לשמור בו את האור-האש לבל תיכבה ברוחות בחוץ, אבל הוא אינו משמש למגורים. נראה שהם גרים באהלים רגילים או בחופות. במשל אמרו: "למלך ב"ו שקידש אשה והיה אוהבה אהבה גמורה שלח והביא אדם אחד לעשות לו שליח בינו לביתה והראהו את כל החופות שלו ואת כל החדרים שלו ואת כל הסתרים שלו, אמר לו לך אמור לאותה אשה אני איני צריך לך כלום אלא עשי לי חופה קטנה כדי שאבוא ואדור עמך" 19. החופה כאן מבנה ידוע ולו קיום ידוע אבל אינה בית. אמנם המלך בונה פלטרין בשביל עצמו, אבל כמה הוא עני פלטרין זה אין בו אלא חדר, עליה ובית כסא והוא אינו בנוי אבנים, או לבנים אלא מעץ וריעות שונות אלא שאלה לא נזכרו במפורש 4.

15 ב"ב קמז, א.

16 ה' 21: לפי שבעולם הזה היו כל אומות, העולם מחפשים את ישראל ואומרים לישראל: כסף וזהב לנו כסף וזהב לישראל, שדות וכרמים לנו שדות וכרמים לישראל אכילה ושתיה לנו, אכילה ושתיה לישראל, בגדים נאים לנו בגדים נאים לישראל.

17 יח 106: מה רכילי זה יש עמו מאה מיני בשמים אף כל חכם וחכם מישראל שיש עמו ד"ת לאמרו יש בלבבו מאה מחשבות של מקרא מאה מחשבות של משנה ומאה מיני תשובות של תלמוד.

2 סא"ר ד 178.

1 סא"ר ג, ס"ע 175.

3 חשבה שבת לב, א: א"ר חנן בר רבא הכל יודעין כלה למה נבנסת לחופה אלא כל המנבל פיו אמילו חתומין עליו גור דין של שבעים שנה לסובה חופתין עליו לרעה. החופה שימשה לתודוונות הראשונה של חתונת השנה כמובן ג, ב: ד א: מכניסין... ואת החתן ואת הכלה לחופה ובוטל בעילת מצוה ומורש. החופה אומית דר"ע (אינושטיין 430): כשם שהעוף פורח באויר של עולם ואין לו רשות ליכנס בחופות מלכים ורוזנים לישב במשכנות עמהם וכו'.

4 סא"ר כט, 160: למלך שבנה פלטרין על שמו הביא את הפרשין ומתקין את הקורות ומביא מגילת דודי (יצר) חדר בפני עצמו ועליה בפני עצמה ובית הכסא בפני עצמו ואח"כ בונה. בית הכסא כאן בפלטרין גופו, אבל בשה"ש ג ג: ואין דרכן של מלכים להיות מניחים בית הרעי לפנים מטרקליניהן אלא מתוך לטרקליניהן. איש שלום מתלבט בנוגע למובן "הפרשין" שהמלך מביא מהם, יתכן שיש לקרוא הפרשין בשין שמאלית והם הפורשים החותכין את הענפים מן העצים ועושים אותם קירות תקינים למקומם: א"ר אבא בר כהנא בנחג שבעולם אדם יש לו קורה שופעת, היכן היא נותנת לא באמצע טרקלין כדי שתסביל קורות שלפניה וקורות שלאחריה (ב"ר יד יו); קור"ב ג יד. את הקורות היו גומים "עובייה דהן גבי קוטנה דהן ועובייה דהן גבי קוטנה דהן" (ירוש')

ובאילו הפלטרין בתלמוד ומדרש הוא בנן גדול נאה הוא בנן מלכים; הוא משיל. בפתח. פלטין שלו (ב"ר ח'; ז'; שם ס"ה; ה). שם הרבה פתחים ושערים בהם (שש"ר א'; ח'). וזאת בית המלך (מל"ב כ"ה, ט) אמרו במדרש (איכ"ר א'; יב). זה פלטין של צדקיהו. בפלטין זה יש עמודים גבוהים; ארשב"י מלה"ד למלך. ב"ו. שבנה פלטין וכל העוברים ושבים נכנסים לתוכה ואמרו אילו היו עמודיה גבוהים היתה נאה, אילו היו כתליה גבוהים היתה נאה אילו היתה תקרתה גבוהה היתה נאה וכו' (קה"ר ב'; יד) ויסודות תימלאוסיס במדרש ואמרו במשל למלך שחר על בנו שלא יכנס לבית לינה שלו נכנס לפתח פלטרין שלו משכו ומדבר עמו. נכנס לטרקלין שלו משכו ומדבר עמו. כיון שבא ליכנס לקיטון אמר לו מכאן ואילך אתה אסור (ספרי דברים פ, כ"ט) והשוה מכלתא ברשב"י מהדורות אפשטיין-מלמד עמ' 124). למעלה ראינו פלטרין של מלך חלונות לא נזכרו, כנראה שאין בה חלונות. המזונות ומיני לבושים מונחים על זוים בולטים מקירות הבית. כמו כן נזכר בית אפל שאין בו אור ומשמש מחסן לתמרים; אבל בארץ ישראל ובכל גרים בבית כזה; נזכרו אמנם בתים; יתכן ששימשו למחסנים לאחסן בהם פירות. "בעלי בתים" שנזכרו בספר זה¹⁰ הכוונה לבעלי משפחות¹¹. לאנשים אלה אין בתים במובן שלנו, להם אין שום רכוש ואומות העולם מושכים בשרם מעליהם הואיל ואין להם דבר אחר לתת¹². פרט מציאותי חשוב בספר זה היא הדלקת האור שמבעירים ע"י שני עצים; למלך ב"י שהיו לו שני עבדים נתן להם שני עצים ואמר להם הביאו לי את האור. המצער גופו לפני המלך מביא האור לפני המלך ואין מצער גופו לפני המלך אין מביא האור לפני המלך¹³. הכוונה כאן להוצאת האור ע"י שפשוף של שני עצים יותר נזכר ע"י שפשוף מקל עץ בנוקב של מקל שכב והחום הנוצר ע"י שפשוף זה מצית את הנסורת הבאה מן השפשוף. טכניקה הידועה מתקופות

סוטה ז ד; שמו"א, ו) הורסים התקינו את העצים לקרות ישרות. מונח זה "פרט" מקובל באולם, השנה אונקלוס בראשית י"ג, ז' שם י"ב, ח ועוד ויהא אברם (בראשית י"ג, יח). תרגום: ופרס אברם וכן יונתן.

6 בראשית רבה ג א: משל למלך שבקש לבנות פלטין והיה אותו מקום אפל מה עשה הדליק צרות ופסגין וידע היך הוא קובע תימלאוסיס; ילקוט בראשית רמז ד (ג א), שם תחילתו ותחת, תחומא בומר ויקהל ד' תימלאוסיס יסוד. השנה כלי החרס בספרות התלמוד עמ' שני.

6 פ"ב, עמ' 120. שם, פס"ז 74.

8 נעשים ב בן ברכות ג, א. 9 ב, 12: בתים שבגיתו לאילן, למה וכו'.

10 תי 103: בקשו רחמים על בעלי בתים שבישראל (בשביל) דרך ארץ שיש להם.

11 יס 120: זכור כמה בעלי בתים יש בהן בישראל שאין להם כלום ועוסקין בתורה בכל יום.

12 מ"ט ס"ט 111: זכור כמה בעלי בתים יש (בתן) בישראל שאינה מושכין את בשרן מליתן ועוסקין בתורה בכל יום תמיד. 13 פ"ב 156.

[16]

י. יהושע בראנד .

העתיקות¹⁴ ובמשנה שנינו: אין מוציאין את האור לא מן העצים ולא מן האבנים ולא מן העפר¹⁵. כך נהגו להוציא אור בימי הביניים עד העת החדשה עד גילוי הנפרורים עם ראש זרחני שנתגלה ב-1833;¹⁶ ברם לפני גילוי הנפרורים עם ראש זרחן השתמשו בנפרורים של גפרית ובוא קיסם דק של עץ אורן טבול בגפרית. בראשונה היו מקשים אבן הצור בפלדה והניצוץ נתפס בחומר הדלק¹⁷. יתכן שסדר זה היה מקובל כבר בתקופת התנאים¹⁸.

פרט נוסף: מחברנו מזכיר את השימוש בשמן זית כחומר בערה¹⁹. פרט זה מוציא את בבל כמקום חיבורו של ספר זה כדעת מאן ואחרים²⁰ שכן בבבל שימש לצורך הדלקת נרות שמן שומשומין. ולא שמן זית²¹. גם בא"י השתמשו רק בשמן זית גרוע שאינו ראוי לאכילה²². רק לצורך נרות במשכן השתמשו בשמן זית טוב וכן לצורך הדלקת נר שבת השתמשו בשמן נאה ופתילה נאה²³ רק בעבר הירדן היו עצי זיתים מרובים²⁴, שם השתמשו גם הדייטות בשמן זית לצורך הדלקת הנרות.

פרק ז

נזירות מין

נזמה שקיימת בחברה זו של מחבר ספרנו משהו מן הנזירות מין, לפחות מסורת קדומה כזאת אצלם. המחבר מנעה את המשכמים ומעריבים על יין הוא כותב: "מכאן אמרו כל המשכים (ומעריב) על היין סימן רע לו והוא בידו עוקר עצמו¹. בשבת הותרה שתיית יין אבל רק מעט "אע"פ שאמר רבי עקיבה עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות יסול אדם בשר ואל ירבה יין ואם הרבה

14. Neübürger, Die Technik des Altertüm's (1919) S. 247; Forbes, Studies in Ancient Technology vol. VI p. 8.

ובעברית אירינג אדלר, האש בחיי האדם, הוצאת ספרים עידית 1959 מעמ' 37 ואילך. והשווה רד"ק לישעיה ג, יא "מאורי זיקות".

15. ביצה ד, ז, 16. אדלר שם עמ' 43. 17. שם שם.

18. חוס' שבת ו (1) יג: הנוהג מקל של אור וברזל חתך ראשו הר"ן מדרכי האמורי ואם בשביל לשמרון הרי זה מותר. הברזל שימש במקום פלדה שהוציא ניצוץ ע"י הקשה באבן, ומקל של אור הוא המקל שסורבבים בו בנקב מקביל וניצוץ יוצא ממנו.

19. שם יח: 92; ושמו (של זית) דלוק בכל הנרות. HUCA 1927 p. 306, 309 20.

21. חוס' שבת ב ג: עמר ר' יוחנן בן גורי על רגלי ואמר מה יעשו אנשי בבל שאין להם אלא שמן שומשומין וכו' בבלי שם כו א.

22. תנחומא ישן תצוה ו: בנחה שבעולם אדם אם יש לו שמן רע הוא מדליק נר; ילקוט תצוה רמז שמת (קיא ס ע"א); ילקוט המכירי לתהילים (בובר) יח, ג ה.

23. לקח טוב בתעלותך צו א. 24. יוספוס מלחמות ג, ג; גלילין עבר הירדן היהודי עמ' 27.

1 פט ז עמ' 39 והשווה שם עמ' 80.

הרי מקרא מוכיח אל תהי בסובאי יין". (משלי כ"ג, ב).² "באותה שעה נשבע הקב"ה בשמו הגדול שתניתן תורה תמימה על ידיהן הכול סדור ומתוקן לפניהם כנביעים מלאים מים וכוסות ושלחות שהן מלאים כל מעדני עולם".³ היין נשמט כאן, כנראה לא בטעות אלא מתוך שיטה ברורה, מחברנו זה היה משותי המים הנזכרים בספרות התנאים.⁴ פעם הם לא שתו יין לגמרי, אבל בזמן מחברנו זה מסורת זו נחלשה בהרבה והתירו לשתות יין לצורך מצוה וכדומה, המשפט "כנביעים מלאים מים" הוא מקורי ועתיק ואין צורך לתקנו.⁵ עוון הסנהדרין הגדולה, שהניחו משה יהושע ופנחס בן אלעזר עמהם, היה במקום ללכת מעיר לעיר וללמד את העם, הם לא עשו כן אלא כשנכנסו לארצם, פנה כל אחד ואחד לכרמו וליינו.⁶ כלומר היין הוא שגם לירידה מוסרית, שנטייתו בחיוב.

מסורת זו של נזירות מיון ניכרת גם בפסוקים הבאים: "טובה (הזכרת) דברי תורה ודברי חכמה בכל מקום שיהיה מיון יין, למלך בחדר חדרי חדרים, המלך מרשה לעצמו משקה זה אלא בצנעה בחדרי חדרים. מובן שקיימת נזירות חמורה ביותר בחברה זו המתבטאת בכריחה גמורה מן החברה הרגילה והם מתייחדים במערות צורים כדי לגמור שם את החיים.⁷ אבל בזמנו של מחברנו זה נזירות זו מן היין רפתה ובני אדם נוטעים כרמים לאכל ענבים ולשתות יין.⁸

2 שם, כד 133. 3 שם, כב 127.

4 מכללת דרשב"י מהדורת אפשטיין – מלמד עמ' 135: מעשה באחד שאמר קרבן בית שווי מים היום יצאת בת קול מבית. קודש הקדשים ואמרה להם "מי שקיבל קרבן אבותיכם במדבר הוא יקבל קרבנכם בשעה זר".

5 איש שלום במבוא עמ' 128 כותב: אולי צ"ל יין והוא מראה על טא"ז (י"ב 185): אמרו טוב יין לכן (שנים) מחלב למיזוק מה חלב מגדיל את המיזוק כך היין נותן קרר רוח לזקן ומשכו את גפשו "ומאיר את עיניו; ברם הפתגם רב"ל הוא שרירי מסורת עתיקה מאד והדברים בטא"ז יב 185 הם מסורת תלמודית ע"פ כתובות קריא, ע"ב וב"ר צ"ח, מוזן שתנזירות בחברה זו נחלשה.

6 שם, פ"ב 56. 7 סא"ר פ"ז, עמ' 33.

8 שם כ"ט עמ' 162: למלך בשר ודם שעמד וחפס כל עבדיו שלו בידו והשליטין לכולן. יצא עליהן לשדה והלכו ומצאו אדם אחד שטמון בסלע תפשוהו ברגליו הוציאוהו מן הסלע ויחרו פניו מחורבות. התחילו מנפחין לו בפניו ומשפפין (לו באפיו) כך היו מנפחין (לו בפניו) ומשפפין (באפיו) וכו'. כבנוגע לשפשוף באף השהו למעלה מרק כז ר"ע 145 צווח בהן ששי צווחה אחת ונפלו כולם על פניהם ארצה והתחילו מנפחין להן בפניהן משפפין להן באפן, כך היו מנפחין להן כך היו משפפין להן באפן עד שנתרשבה דעתן עליהן.

נזירות זו מוכיחה מה שנאמר בוורר על אנשי ערב: רבי חזקיה אמר אגא הית באתריהון דערביא דתמית גוברין דהו מתטמירין ביני טוריא במשרתא, ואהו מערב שבת לערב שבת לבתיהון, אמרית להון מה דין דאתון עבדין, אמרו. לי פרושי עלמא אגן ומתעסקין באורייתא כל יומא ויומא ומוגין לית אגן אכלין בר מעשיב ברא וכו' (וזהו חדש לראשית דף ח עמ' ד).

9 סא"ר ה עמ' 182; סא"ר ב עמ' 12; כרמים שנעתי לאיליו למח.

קודם כל אנשי דור המחבר הם מגדלי וקן: בניהם ארוכים בצורה המפריעה להם ללכת.² כנראה שימש הטלית אחד המלבושים העיקריים שלהם והם מתעטפים בו לקראת אורח שבא.³ כדוגמת הלל שנתעטף לקראת השואל שהטרידו בשאלותיו.⁴ העטוף מראה על הטלית דוקא.⁵ העירום אצלם בושה.⁶ כמו בזמן התלמוד⁷ ולא דוקא יהודים, אלא גם בנכרים: באותה שעה היו אומות העולם מתלשין בשערן ובזקנם ובזכין בכייה גדולה אמרו: מה עשה אביהם של אילו שכך נהרגין עלינו.⁸ הם פרימיטיביים ביותר, אהבתם אהבה גמורה.⁹ וכן שנאתם. הם רתחנים וכשעת רתחה מוכנים הם לרצוח אפילו את בניהם, או עבדיהם.¹⁰ גם העבד הנרגז רוצח את בנו.¹¹ גם ההתאבדות לדעת היהודים תופעה שכיחה: מעשה בכרתא אחת שהיה אביה חביב לגי והיו אוכלים ושותין ומטיבין את לבם ואמר לו אותו הטי לאביה תנה את בתך לבני לאשה ולהחרישה לו בדבר עד שהגיע זמן חופתה, כיון שהגיע זמן חופתה עלתה לגי ונפלה ומתה.¹²

- 1 כ"ה, ט"ז; 136; אמילו רירור של אביו יורד על וקנו ישמע לו מיר; שם כת' ט"ז; 156; והי מחלש
2 שם מ"ב וכו'.
3 שם מ"ב; 156; היה להם לסתורין גדולה שתניו משה ויהושע ופתחם בן אלעזר עמם שסורין
תחלים של ברול במתניהם ויבניהו (בגדוהם) למעלה מארובותיהם ויחזרו בכל גיירות ישראל, יום
אחד בבית אל יום אחד לחברון, יום אחד לירושלים וילמזו את ישראל דרך ארץ בשנה ששם
בשלש עד שתישעו ישראל בארצם וכו'. יום לא ששן כן אלא כשכנסו לארצם כל אחד ואחד נכנס
למנוח ליבנם, אמר שלום עליך נכנס כדי שלא לחרות את המדבר וכו'.
4 3 111: לימים בא אחד מהם ואמר לו למלך מלכני בא, נתתשק ויצא לקראתו אמר לו בא בשלום וכו'.
5 שבת לא: נתתשק ויצא לקראתו.
6 5 השנה נדה ה': ב' היה מתתשק באיתו; חג' סדרות ח יג: היה לבוש חלוק עטמון בסבילת; שם ד, א;
משתן שבת טו ד'; וירושלמי ד"ה א, ב'.
7 שם כט 158: אצני מבול גלות והיה ביון ובה נעקרו מן העולם וכו'; מה היו עושין היו מושני
בדניהם ומנצחין על גבי תאמן וזאתה שני עירומים בשוק.
8 9 ביותם כו': ב' במתניהם תבא אלו אנשי בריהם ואנשי מרסנאי שמהלכין ערומים בשוק, שאין להן
משוקק ומתואב לפני המקום יותר ממי שמהלך בשוק ערום. והשנה שבת עו, ב': לברשא כל ברשא.
9 8 פכת 153. והשנה שיר השיריים רבה ו'.
10 שם מ"ח: 107: למלך ב"ו שהיה לו עבד חזיה אוהבו אחבה גמורה וכו'.
11 שם ט"ז מ"ב: 107: שם מ"ד מ"ב: 18: למלך ב"ו שהיה לפניו בנו בכורו נפטר בידו ונתנו לעבדו לשר
הבית ואמר לו צא והרג את זה ותגבה לחיה ולכלבים וכו'.
12 מ"ט ע"ה: 111: לאחר שעה וכו'. עמד (העבד) והרג את כולן בשעה אחת ברגע אחד.
13 12 שם מ"ט: 116.

סרק ט

תאריכים

למעלה כבר ראינו מחלוקת חכמים בענין זה, ברם את התאריך הברור משמיע לנו המחבר, והיא המאה העשירית למנין המקובל. הוא אומר שעברו מאות שנים מימות המשיח¹ מכיון שאלפים אלה מימות המשיח התחילו בשנת קצ"ב לאחר חרבן הבית² היינו בשנת 242 או בשנת 240 למנין המקובל³, יוצא שמחברנו עומד בשנת 940 או 942 למנין זה. וכך הוא אומר בפרוש: "משחרב בית אחרון ועד עכשיו חשע מאות שנה"⁴. על מנין זה הוא חזר פעם נוספת במנאו מיום שנברא העולם ועד ימיו הוא חשעים וארבעה עולמים ומ' ד' שנים⁵ היינו לפי חשבון 50 שנה לעולם או ליוכל, יוצא מבריאת העולם ועד ימיו 4744 שנה ולפי התאריך האירופי שנת 984. תאריך זה יוצא משלושה מקורות ואין להטיל בו ספק כלל וכלל⁶. מכאן עולים קשיים בנוגע לגיבוריו של ספר זה עם סא"ר הנזכר בתלמוד ושכבר במאה השלישית בזמן רב ענין תלמיד שמואל היה ידוע⁷ וכן עולים קשיים בנוגע ליהודיו עם הספר סדר עולם רבה וסדר עולם זוטא שר' גטרונאי נאן מתארו בתשובה שפרסם אסף ז"ל⁸. נאן זה ח" במאה ה' למנין המקובל ולא במאה העשירית. לפיכך מניחים חכמים ידועים על קיומם של שני ספרים בשם זה וסדר אליהו שלנו אינו זהה עם זה שנזכר בגמרא ושר' גטרונאי מזכירו⁹ הדברים מתקבלים על הדעת. התוכן הפשוט של ספרנו זה, מראה שאין זה הספר שאליתו הנביא לימד את רב עון, שהיה בלי ספק בעל חוכן סודי, שרק מלאך יכול להורות, ואילו בספרנו ילקוט הכולל סיפורי חיים של אדם מארץ בני שער שהתהלך ממקום למקום, כמו

1 ס"ב 7-6: בעניניו שרבו נכנס עלינו שעבוד בתוך שני אלפים של ימות המשיח ויצא מהם יותר משבע מאות שנה.

2 איש שלום שם עמ' 7 הערה 1.

3 יש המונים חרבן בית שני בשנת 68 למנין הרגיל ויש המונים אותו בשנת 70.

4 פכ"ט 163: 5' ד' 37.

5 המספר מד שנה היא הגזת איש שלום, בד לו כתוב צ"ד שנים, ברם יתכן גם מספר יותר קטן.

6 רוב החכמים (מא"ש מבוא עמ' 46, 86; מרגליות עמ' 376) רואים כאן תוספות מאוחרות מזמן המעתיקים המאוחרים.

8 כתובות ק"ו, ע"א.

9 תשובות הראונים מתוך הגניזה (ירושלים תרמ"ט) עמ' 176; מרגליות שם עמ' 380.

10 שירי, בתולדות ר' נתן בעל הערוך (ורשה תרע"ג) הערה 43, צונץ הדרשות בישראל ירושלים תש"ז עמ' 51, וראה הערת אלבק שם עמ' 55; וייס דור דור ודורשיו ג' 288.

שהוא אומר: "עובר ממקום למקום"¹¹, במקרה היה שמו אליהו: "אמר אבא אליהו זכור לטוב וזכור לברכה"¹² דבר שגרם לטעות זו ויחסוהו. לאליהו הנביא רבו של ר' ענן, ברם אין כל קשר ביניהם, בספר גופו אין כל רמז שאליהו הנביא מדבר מתוך גורו כמו שהעירו רבים¹³ אדרבה הוא מדבר מאליהו הנביא בגוף שלישי¹⁴, איש שלום מניח שוייפו את הספר הזה בכל הזמנים לפיכך מסרו לנו קדמוניו כמו ר' נטרונאי נאך מספר הבבות והפרקים שבו (ערוך ערך סדר ב)¹⁵. יתכן שהיה גם השתדלות לגלות תכנו של ספר זה שאליהו לימד את ר' ענן כמו שמספר איש שלום בהקדמתו על המקובל ר' שמואל בר' משה הידוע מפראג שהדפיס ספר זה בשנת תל"ו עם פירוש ויקיץ דגורא ובעורין דאשא¹⁶. לתקופה זו מסתדרים כל הפרטים שבספר זה. בשנת 970 למנין המקובל פלשו הסלג'וקים לכליפות המזרחית ממדבר טורקסטאן, ורעו הרג וחרבן בכל מקומות בואם, אח"כ כבשו את סוריא, ארץ-ישראל מיד הפאטימיים וחלק גדול מאנאטוליה מן הביזנטיים¹⁷, הגזיר הפרסי נתואם אל מולק שהיה בשירות הסלג'וקים (נרצח בשנת 1902), ברצותו לקיים את הצבא ואת הסדר במדינה שהחנה במלחמות, פתח את הדרך לפאודליות. הוא חילק את האדמות לחייליו ונתן להם את היבול ואת המסים, ע"כ חזרה הארץ לשגשוג כי החיילים היו מעוניינים בהכנסות יתרות¹⁸. בעלי הקרקעות הקודמים נפגעו קשה ע"י עליית אדונים חדשים אלה¹⁹ ויש להניח שביותר סבלו היהודים בן ע"י האדונים החדשים ובין ע"י האדונים העתיקים, והם שעבדו לקרקע כל השבוע. פרט נוסף, הסלג'וקים היו בראשונה עובדי אש כרוב שבטי הטורקמנים²⁰. כעת ברורים כל הפרטים שבספר זה: מחברנו שהיה מארץ

11 טו 70; יח 95; כ' 120; סא"א 167; יד 195.

12 סדר אליהו וטא רפטר עמ' 197.

13 אלבק, חדרשות בישראל עמ' 56.

14 סא"ר יח 97: שם אותה היו רבותינו יושבים ואמרים אליהו מהיכן הוא בא מן אמרים מרעה של לאה ומתן אמרים מרעה של רחל עד שהן יושבין ועוסקין בכך בא אליהו דל ועמד בפניהם אמר להם רבותי וכו' אני איני אלא מרעה של רחל (סא"ר טו 199) וכן הלא אומר (סא"ר א' 169) אין מקבילין ברים מן הכותיים וכו' עד שיבוא אליהו ומשיח ויפרשו אותן.

15 מבור, עמ' 89. 16 הקדמה, עמ' ד-ה.

17 ברנרד לואיס, הערבים בהיסטוריה (ערבית) עמ' 144 לפי G. E. L. Strange The Lands of the Eastern Culifhat (1930) p. 139.

עלו הסלג'וקים כמאה העשירית וכאביב 1071 גברו על הביזנטיים במלחמת Malasjird ושבו את הקיסר רומנוס דילגנס. ב"כ 1064 כבשו הם את בירת ארמניה הנוצרית.

18 לראים שם עמ' 145. 19 שם שם.

20 השה מאמרו של ש. קרויס, תרביץ ח תרצ"ז מעמ' 208, על העם בשם קרא כיסאי שישבו בצפונה

ערביה ויהודי לפי דתו חי בתקופת הרת מאורעות גדולים. הסלגוקים היו כמובן עובדי אש והם אף נזכרים כאלה בספר שלנו, המחבר אף נפגש אתם "בדרך גדול שבעולם והיתה שם תשחורת" והכניסוהו בבית המלך²¹ ולבסוף אומר לו החבר "אתם אומרים אש אינה אלוה מפני מה כתוב בתורתכם "אש תמיד" (ויקרא ו', 1) "כי אצלם קיים פולחן האש. יש להניח כי מחברנו ראה פולחן זה, ומכאן תיאורו של אברהם בשעה שהשליכוהו לכבשן האש ע"י נמרוד²².

בראשונה היו הסלגוקים אוכלי אדם. אלדד הדני (המאה ה-9) מספר שנתפס אצל כושים (הכוונה לכושים כותים, ראה הערה 20) ואחרים ששמו רומרוס והם אוכלי בני אדם ואח"כ התנפלו עליהם שבטים אחרים שהיו עובדי אש ובכל יום בבקר היו עושים אש גדולה ושתחוו לו²⁴. כאן הסבר לקאניבליזם שבספר זה "אבל אוכלין של ישראל אינן כן אלא מפשיטין עניים ואוכלים אותן ושוברין עצמות ושולקין אותן בקדירה ושמונית צפה עליהם אוכלין אותה וזורקין עצמות לאשפה"²⁵

האנשים האלו נקראו סלגוקים ונחשבו כעמם טורקים וזמן ההיכר שלהם שהיו עובדי אש. (200) הכיטאי הפך אצל סופרים יהודים לכושים, כות, כוש. ובמשך ימי הביניים היו במרכז ענייניהם של עמי אירופה. גם בנימין מטודלה מזכירם בשם כות ואומר שהם עובדי אש (211). וכן מזכירם אלדד שנקלט שמה והיו עובדי אש. לדעתו הכוונה לכושים העובדים לאש (תענית ה, ב) לכושאי אלה.

של ארץ סינים ונחשבו בעמים טורקים וזמן ההיכר שלהם שהיו עובדי אש. (200) הכיטאי הפך אצל סופרים יהודים לכושים, כות, כוש. ובמשך ימי הביניים היו במרכז ענייניהם של עמי אירופה. גם בנימין מטודלה מזכירם בשם כות ואומר שהם עובדי אש (211). וכן מזכירם אלדד שנקלט שמה והיו עובדי אש. לדעתו הכוונה לכושים העובדים לאש (תענית ה, ב) לכושאי אלה.

21 א, 5. 22 שם א 6. 23 שם, 127: מיד כפתורו ונענדרו ונתנוהו על גבי הארץ הקיפוהו עצים מארבע רוחות חמש מאות לצפון, חמש מאות אמות לדרום, חמש מאות אמות למערב, חמש מאות אמות למזרח הקיפו והציתו בתן את האור. והשהה משיח, אינושטיין 386: 1: ושכניהם (של שבט יששכר) ושענים עובדי האש נושאים אמותם ואחיותיהם לבשים ואין להם לא עבודת אדמה ולא עמילת כרמים הכל בכסף יקנו ויש להם שותם ובשיא ור' מיתות בידי בידם והם מדברים בלשון הקודש ולשון פורס.

24 אוצר המדרשים אינושטיין ספור ב, עמ' 22, ושם עמ' 320 (כשם בית המדרש חיד עמ' 142) על מ"י יושבי קדר שהם עובדי אש.

25 שם כד 134 והשהו שם עמ' 133.